

Josip Hamm i promišljanja o postanku glagoljice

Kovačević, Valentina

Undergraduate thesis / Završni rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:514893>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-22**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij Hrvatskoga jezika i književnost

Valentina Kovačević

***JOSIP HAMM I PROMIŠLJANJA O POSTANKU
GLAGOLJICE***

Završni rad

Mentorica: Izv. prof. dr. sc. Milica Lukić

Osijek, 2015.

0. Sadržaj

0.1. Sažetak.....	3
1. Uvod	4
2. Život i djelo Josipa Hamma	5
3. Hammovo istraživanje staroslavenskog jezika i hrvatskog glagoljaštva.....	7
3.1. Koliko je glagolizam bio bitan za južne Slavene?.....	8
3.2. Analiza glosa u <i>Radonovoj Bibliji</i>	9
3.3. Hammove <i>teorije</i> o podrijetlu glagoljice	11
3.4. Odnos Gota i Slavena.....	12
3.5. Jezici s kojima Slaveni dolaze u susret.....	13
3.6. O istraživačkom pristupu i metodi u Hammovu tumačenju postanka glagoljice	14
4. Hammova paleografska analiza.....	15
4.1. Odustajanje od prvotnog mišljenja	21
5. Zaključak	22
6. Literatura	23

0.1. Sažetak

U radu se pristupa proučavanju života i znanstvenog, prvenstveno paleografskog i jezikoslovnog, rada Josipa Hamma. U okviru paleografije kao jezikoslovne discipline može se promatrati razvoj Hammove znanstvene misli o postanku glagoljice. Razvoj podrazumijeva svojevrsan napredak njegove teorije o postanku glagoljice iz skupine egzogenih ili predćirilometodskih u skupinu endogenih. Ispitat će se njegovi stavovi i mišljenja o tom kompleksnom pitanju koje već stoljećima *lebdi u zraku* i na koje još uvijek nema pouzdanog odgovora. Isto tako obratit će se pažnja na značenje Josipa Hamma u svijetu paleoslavistike.

Ključne riječi: Josip Hamm, gotska ili migracijska teorija, egzogeno-endogena teorija, paleografija, glose u *Radonovoj Bibliji*.

1. Uvod

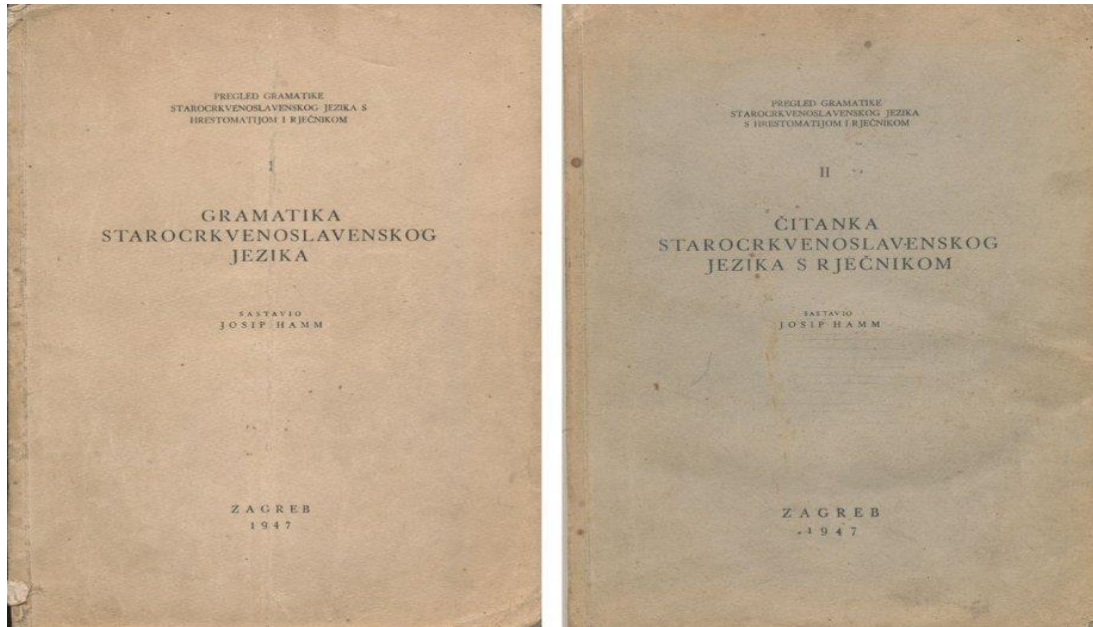
Josip Hamm bio je filolog, proučavao je i istraživao povijest hrvatskoga jezika, suvremeni hrvatski jezik (jezik 20. stoljeća), dijalektologiju hrvatskog jezika, glagoljaštvo, staroslavenski jezik. Navedeno pokazuje njegovu svestranost i ponajprije ljubav prema jeziku, prema riječi. U ovom radu riječ je o Hammovim istraživanjima na području glagoljske paleografije. Donose se njegova promišljanja i stavovi o postanku i podrijetlu glagoljice te se utvrđuje kako se njegov odnos prema toj temi mijenjao i na koncu utvrđuje kakav je stav o navedenom zadržao kao etablirani jezikoslovac. U uvodnim poglavljima rada predstaviti će se Hammov znanstveni portret, a u ključnim poglavljima rada predstaviti će se njegovo mišljenje o postanku glagoljice te njegov doprinos proučavanju glagoljice. Postanak glagoljice drži se plodnim znanstvenim pitanjem, danas u slavistici uglavnom prevladanim jer je većina znanstvenika složna u tvrdnji da je Konstantin Ćiril autor glagoljice te da se vrijeme njezina nastanka veže uz moravsku misiju među Slavenima u 2. polovici 9. stoljeća. Prema Stjepanu Damjanoviću postoje tri skupine teorije o postanku glagoljice: egzogena, endogena te egzogeno-endogena. Mateo Žagar razlikuje egzogene teorije te simobličko-geometrijsku koncepciju konstrukcije glagoljice. Upravo odgovor na pitanje kojoj teoriji pripada Hammovo istraživanje glavno je pitanje ovog rada.

2. Život i djelo Josipa Hamma

Josip Hamm rođen je 1905. u slavonskom selu Gat pokraj Valpova. Osnovnu školu pohađao je u Osijeku i Petrinji, klasičnu gimnaziju završio je u Osijeku. Studirao je slavistiku u Zagrebu gdje je i diplomirao 1929. Završivši studij slavistike i germanistike, sveučilišnu je karijeru započeo 1931. na zagrebačkome Filozofskome fakultetu, najprije kao pomoćni i honorarni lektor poljskoga jezika, a ubrzo je postao docentom za poljski i staroslavenski jezik. Doktorirao je 1934. disertacijom pod naslovom *Matija Petar Katančić, njegova djela i njegov dijalekat*. Godine 1952. sudjelovao je u osnivanju Staroslavenskoga instituta u Zagrebu zajedno s Vjekoslavom Štefanićem i Svetozarom Ritigom. Godine 1960. na poziv Austrijske vlade otišao je na Bečko sveučilište gdje je postao predstojnikom Katedre za slavistiku i upraviteljem Instituta za slavistiku (*Institut für Slawistik der Universität Wien*). Ondje je ostao do umirovljenja 1976. Josip Hamm uvelike se zanima za poljsku kulturu te se zalaže da ju Hrvati bolje upoznaju. Piše brojne članke vezane za tu temu (*Poljski jezik, Pregled gramatike poljskog jezika* itd). Također, Josip Hamm provodi dijalektološka istraživanja. Piše radove u kojima se osvrće na hrvatski dijalekt, ali i na slavenske dijalekte u neslavenskim zemljama. Bavio se i istraživanjem suvremenog jezika. Bio je jedan od prvih jezikoslovaca koji je u svoju nastavu uveo fonologiju. Objavio je niz metodičkih i istraživačkih radova. Bio je i leksikograf. Istraživao je i opisivao brojna djela iz stare hrvatske književnosti, posebice u vezi s hrvatskim glagoljaštvom. Dugi niz godina proučavao je staroslavenski jezik te je autorom *Staroslavenske gramatike* i *Čitanke staroslavenskog jezika s rječnikom* koje su prvi put objelodanjene 1947. Od tada doživljavaju nekoliko izdanja te se njima služe brojne generacije studenata za proučavanje staroslavenskoga jezika u Hrvatskoj. Josip Hamm bio je i prvi urednik časopisa *Slovo* koji i danas izlazi, a u kojem se objavljuju znanstveni i stručni radovi iz paleoslavistike. Njegov trud urodio je plodom te su mu dodijeljena visoka odličja Republike Poljske i Republike Austrije, domaće istaknute nagrade i priznanja te počasni doktorati Wroclawskoga i Kijevskoga sveučilišta. Bio je redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, pravi član Austrijske akademije znanosti te dopisni član Makedonske akademije znanosti i umjetnosti. Umro je 1986. Beču.¹ Josip Hamm iza sebe je ostavio velik bibliografski opus i dao značajan udio novih

¹ Svi podaci o Hammovu životu proučeni iz: Kuštović, Tanja. 2012. *Predgovor u Stjepan Ivšić, Josip Hamm rasprave i članci*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 339-356 i Sudec, Sandra. 2008. *Recenzija u Josip Hamm i*

saznanja u svako područje kojim se bavio. Bio je svestran istraživač, u svakom slučaju filolog čiji rad treba sustavno prikazivati i uvijek iznova vrednovati.

Slika 1. Prvo izdanje *Gramatike staroslavenskog jezika* i *Čitanke staroslavenskog jezika s rječnikom* Josipa Hamma iz 1947.

njegovo djelo, *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma*, Slovo: časopis staroslavenskog instituta, No. 58 prosinac, str. 365- 372.

3. Hammovo istraživanje staroslavenskog jezika i hrvatskog glagoljaštva

Hammovo istraživanje staroslavenskog jezika nije uvijek istog intenziteta. U nekoliko radova istražuje postanak glagoljice. Pitanje je to, kako ćemo kasnije vidjeti, koje ga poprilično zaokuplja. Bavi se i pitanjima prvenstva (staro)slavenskih azbuka te dolazi do zaključka da je ćirilica u osnovi grčko pismo, da je glagoljica starija od ćirilice pa se onda na nju nije ni mogla ugledati. Također kao dokaz spominje palimpseste (tekstovi koji su ispisani na pergameni na kojoj je prije bio ispisani drugi tekst). U ovom slučaju ispod ćiriličnih tekstova vidi se glagoljični što je očiti znak da je glagoljica napisana prije, to jest da je starija (Hamm 1974: 26). Hamm istražuje i opisuje najstarije glagoljske tekstove, datira pojedine rukopise (rasprava *Datiranje glagoljskih tekstova* 1952.). Analizirajući *Kijevske listiće* Hamm zaključuje da je riječ o „romantičarsko-dobronamjernom falsifikatu“ Vaslava Hanke iz 19. st., a ne o izvornom fragmentu iz 10. stoljeća. Taj je Hammov zaključak 1985. opovrgnula Marija Agnezija Pantelić na temelju analize sadržaja i kompozicije, jezika i pisma *Kijevskih listića*.² Hamm istražuje i hrvatsko glagoljaštvo. Jedan od njegovih poznatih radova iz toga područja je rad *Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima* u kojem je izvršio komparativnu analizu starozavjetne priče iz šesnaest glagoljskih rukopisa i dva brevijara. Također je kritički obradio glagoljsku *Pjesmu nad pjesmama* i upozorio na njezinu stilsku vrijednost (Badurina-Stipčević, 2008: 51). Hammovi “istraživački postupci su individualni, obilježeni vlastitim pogledima na određene teme čime odstupa od zaključaka do kojih je došla dotadašnja književna znanost“ (Kuštović 2012: 352).

² O tome više pišu: Hercigonja, Eduard. 2008. *Glagoljica središnji predmet znanstvenog istraživačkog interesa Josipa Hamma*, 20.str. i Nazor, Anica. 2008. *J. Hamm kao urednik Slova i suradnik u izdanjima Staroslavenskog instituta*, 195.str. u *Josip Hamm i njegovo djelo*, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma.

3.1. Koliko je glagolizam bio bitan za južne Slavene?

Josip Hamm smatra da je glagolizam podržavao narodnu individualnost kod Hrvata te da je isto tako trajno utjecao na razvitak narodnog jezika za sve književne i društvene potrebe. Kako je glagoljica točno došla u Hrvatsku - ne zna se. Postoji teorija da su Sveta braća na svom putovanju prema Rimu prošli Panonskom Hrvatskom te se spustili na Jadran i otišli brodom u Mletke. Druga teorija je da su glagoljicu i bogoslužje donijeli Metodijevi učenici poslije progona, što je, kako navodi Hamm, malo vjerojatno jer je riječ o bjeguncima pa se njihovo učenje ne bi moglo tako brzo proširiti. On se slaže s Ferdmandom Šišićem i smatra da je već za vrijeme vladavine kneza Domagoja (864-876) glagolizam bio proširen (Hamm 1956: 404). Veliki razlog zašto je glagoljica bila tako dobro prihvaćena među ljudima, kako se uspjela ukorijeniti u hrvatsko tlo, jest povijesna činjenica da su Mletci napadali hrvatsku obalu. Hrvati glagoljicu gledaju kao nešto svoje, domaće nasuprot talijanskom, tuđem jeziku. „Glagoljica postaje simbol nečega što je prelazilo preko liturgijskih potreba i zalazilo u drugu domenu, što je već svojim oblikom i samim tim što se nije dalo uništiti značilo otpor i potvrdu onoga što je *svoje*, prema onome što je dolazilo *izvana*“ (Hamm 1956: 405). Hamm smatra kako glagolizam više ne znači samo glagoljicu i bogoslužje, nego nešto puno veće, označava nešto *svoje* nasuprot onome *izvana*, znači otpor prema tuđemu, postaje nosilac pokreta otpora. Zato se stoljećima glagoljica i slavenska služba Božja uspjela održati među hrvatskim narodom. Jedna od stvari koju Hamm zamjera i smatra uvelike negativnom jest to što je „stav naših glagoljaša prema tekstu koji su prevodili ili prepisivali dosta slobodan“ pa je i „(...) razlika među njima razmjerno mnogo(...)“ te su upravo zbog toga „ostale neopažene mnoge dragocjene odlike glagoljaškog književnog rada“ (Hercigonja 2005: 14). Upravo zbog toga Hamm pokušava dokazati da su glagoljski ostvaraji toga vremena vrijedni te da imaju stilistički potencijal i da se moraju promatrati kao književnost. Osim toga Hamm raspravlja i o činjenici da se pomoću glagolskog pisma razvio narodni jezik za sve književne i društvene potrebe. Za glagolizam je karakteristično da je već u X. i XI. stoljeću i u darovnice i u druge spomenike počeo uvoditi živi narodni govor. U crkveni jezik sve se više unose mlađi oblici. Počinju se upotrebljavati dvostruki rimovani

dvanaesterci te druge metričke i ritmičke vrste u crkvenoj glagoljaškoj pjesničkoj prozi. Hamm navodi kako su glagoljski brevijari izvori znanja ne samo u svezi s genezom ili maticom teksta već i jezikom. Hamm smatra da se krivo sudilo hrvatskoj glagoljaškoj književnosti te da svi oni koji su tvrdili da to nije književnost, tj. da se radi o „bijednoj“ i „divljoj“ književnosti, nisu bili u pravu (Hamm 1956: 412-413).

3.2. Analiza glosa u *Radonovoj Bibliji*

Među brojim radovima koje je Hamm pisao nailazimo i na rad *Glose u Radonovoj Bibliji* u kojem se osvrće na taj tekst i daje rezultate svoga istraživanja. *Radonova Biblija* latinski je kodeks koji se danas nalazi u bečkoj Narodnoj biblioteci. Smatra se da potječe s kraja VIII. ili s početka IX. stoljeća. Ima neobičnu odliku koju su odlučili proučiti mnogi paleoslavisti, među njima i Josip Hamm. Na listovima 237^v do 247^v, na kojima se nalaze tekstovi Evanđelja po Mateju (VII, 13- XXIV, 43) i po Marku (I, 26- VI, 53), iznad latinskih riječi pronalaze se glose ispisane latinicom na nekom slavenskom jeziku (Hamm 1952: 19). Jedan od istraživača glosa bio je i Vatroslav Jagić, hrvatski jezikoslovac i jedan od najznačajnijih slavista XIX. stoljeća. Zastupao je tezu da su glose, kasnije nazvane Jagićeve glose (kratica GlosJag: tako se u bohemistici nazivaju glose u *Radonovoj Bibliji*), češke. On smatra da predstavljaju mješavinu crkvenoslavenskog i češkog jezika. Također navodi kako glose imaju obilježja hrvatskoga jezika (npr. *ę* daje *e*, a u češkom bi se očekivalo *a*).

Autor glosa u *Radonovoj Bibliji* nije poznat. Jagić smatra da je to mogao biti Čeh, koji je od hrvatskog redovnika upoznao crkvenoslavenski prijevod evanđelja u hrvatskoj redakciji, ili da je to bio Hrvat glagoljaš koji živi u nekom češkom samostanu. Václav Vondrák, češki slavist, prihvaća samo ovu drugu teoriju (Hamm 1952: 21).

Kasnije se javljaju razmišljanja Fanceva i Kniewalda koji tvrde da je autor bio Čeh koji je propovijedao Hrvatima te na mjestima kojima nije znao kako objašnjenje zabilježio je prijevod. Smatraju da je to bio prvi zagrebački biskup Duh koji je donio Radonovu Bibliju sa sobom. Hamm istražuje jezične osobine glosa i dolazi do zaključka kako je češki sloj u njima poprilično tanak, kako on sam kaže: "u najboljem slučaju može predstavljati

potku, ali ne i osnovu za neko jače tkivo, te ne pruža nikakve građe, koja bi sama sobom navodila na to, da je $e \leq \varrho$ u njima bohemizam" (Hamm, 1952: 26). Već u tom istraživanju i zaključku možemo uočiti kako odbacuje Jagićeve tvrdnje da su glose češke. Također navodi da su glose nastale iz dijaloga u kojemu jedna strana zna crkvenoslavenski, ali ne zna latinski dok druga strana, ona koja je pisala glose, nije znala kako objasniti značenje određenih latinskih riječi. Pisac je glose pisao da bi lakše komunicirao s pukom koji je govorio jezikom kojim su glose pisane. Smatra da su glose pisane kod nas i to na kajkavskom području (zbog prijelaza ϱ u e jer da se radi o čakavskom području ϱ bi iza \check{c} , \check{z} , j mogao prijeći u a , što ovdje nije slučaj) i vežu se za osnivanje Zagrebačke biskupije (Hamm 1952: 27). Isto tako glose posjeduju neke elemente koji nisu hrvatski, tj. ne pripadaju jeziku kojem su pisane. Upravo ta činjenica upućuje na porijeklo i jezičnu pripadnost autora. Takvi elementi su nehotični, nevažni za sporazumijevanje i značenje. U ovim glosama to su češki elementi te zbog toga Hamm smatra da je autor Čeh, samo što ih je pisao u Hrvatskoj (1952: 28). Hamm potvrđuje Fancevljevu pretpostavku da je u Posavskoj Hrvatskoj bilo lakše održati slavenski liturgijski jezik nego na dalmatinskom području jer na njenom području nema crkvene vlasti koja nadzire i provođenje sinodalnih zaključaka i papinskih zabrana (prvenstveno zabrana služenja liturgije na barbarskom slavenskom jeziku). Uz to Hamm ističe kako je pisac glosa morao djelovati na puk, a to je mogao samo poznavanjem jezika kojim se puk služi te je morao pitati nekoga iz okoline kako se nešto iz evanđelja prevodi. Smatra da se moralo raditi o nekoj uglednoj osobi koja bi mogla pisati glose u takvom dragocjenom rukopisu kakav je Radonova Biblija te se priklanja Fancevljevoj pretpostavci da je to bio Duh (1952: 30). Budući da je bio Čeh koji je došao propovijedati hrvatskom puku, morao si je pripomoći glosama. Hamm smatra da je krajem XI. stoljeća iz Mađarske za Zagreb mogla doći Radonova Biblija. Upravo Duhu ili nekom drugom Čehu možemo "zahvaliti za najstariji spomenik našega jezika pisan na našem sjeverozapadnom (kajkavskom) jezičnom području" (1952: 31).

3.3. Hammove teorije o podrijetlu glagoljice

O tome kako je glagoljica nastala, razvile su se brojne teorije. Dijelimo ih prema trima polazištima: a) egzogena (to su one teorije koje za svaki glagoljični znak traže uzor izvana u nekom drugom pismu), b) endogena (to su one teorije koje zastupaju mišljenje da nema poticaja izvana, nego traže elemente od kojih su glagoljični znakovi načinjeni i način na koji su ti elementi poslagani) i c) egzogeno-endogena (teorije koje zastupaju mišljenje da se autor glagoljice ugledao na druga pisma, ali i da postoje elementi glagoljične strukture koji se ponavljaju) (Damjanović 2002: 54). U okviru navedenih polazišta postoje mnoge teorije, neke od njih su svetojeronimska, gotska ili migracijska, kavkaska, Taylor-Jagićeva itd.³

Iako postoji velik broj teorija o postanku i podrijetlu glagoljice, do danas nema pouzdana odgovora na pitanje je li Konstantin Ćiril tvorac glagoljične azbuke ili je nastala pod utjecajem drugih pisama. Među znanstvenicima danas prevladava uvjerenje da je glagoljici autor sveti Ćiril, koji ju je sastavio prije odlaska među moravske Slavene (Bratulić 1995: 34). Josip Hamm na početku bavljenja tom temom zastupa gotsku teoriju, no u kasnijim radovima povlači to mišljenje i kao tvorca glagoljice ističe Konstantina Ćirila. Proučavajući nastanak glagoljskog pisma, Hamm je uzeo u obzir povijesne prilike te je tražio izvore glagoljice u prošlosti, stoga nije neobično što ga je zainteresirala i osvojila gotska teorija prema kojoj su glagoljici podloga gotska odnosno runska slova (Žagar 2013: 66). Da bismo prikazali kako je takva teorija mogla imati smisla, potrebno je pobliže upoznati vezu Gota i Slavena.

³ O tome više u: Žagar, Mateo. 2013. Uvod u glagoljsku paleografiju. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

3.4. Odnos Gota i Slavena

Goti na naše prostore dolaze već u III. stoljeću poslije Krista i ostaju ovdje do dolaska Slavena (Hamm 1938: 178). Goti koriste posebno gotsko pismo koje je sastavio biskup Ulfila⁴, koji je bio gotski arijanski biskup i misionar koji je proveo određeno vrijeme u Rimskom Carstvu. Ulfila se zaređio i Eusebije Nikomedijski ga je posvetio za biskupa, nakon čega se vratio među Gote da radi kao misionar i propovijeda kršćanstvo. Ulfila je preveo veliki dio Biblije s grčkog na gotski (Mužić 1996: 77). Goti nisu imali pismo osim runa koje su rabljene u poganskim obredima, tako da je Ulfila adaptacijom grčkog alfabeta, uz uporabu latinskih slova i runa sredinom IV. st. osmislio novo gotsko pismo, da bi između ostalog odstranio poganske običaje iz njihovih života. Uređeni gotski alfabet poznaje svog autora, usustavljen je poput glagoljice, za kristijanizacijske potrebe, kao misionarsko pismo u određenom povijesnom trenutku, s manjim stupnjem originalnosti, odnosno jačim vezama prema grčkom i latinskom pismu. To pismo Hamm smatra osnovom glagoljice, te čak tvrdi da su ta slova grafički puno sličnija glagoljici nego grčkom ili bilo kojem drugom pismu (1938:178). Prvi kriterij usporedbe kojim Hamm uspostavlja vezu između glagoljice i gotskih slova je morfologija slova. To i nije neobično jer sve se više naglašavaju formalizirane, provjerljive metode u znanstvenim istraživanjima. Morfologija slova potvrđuje se kao žarište paleografskog istraživanja: očekuje se da ona može pripomoći pronalasku idealnih slovnih oblika te da može uputiti na moguće veze s drugim pismima (Žagar 2007: 50).

To što je Hamm zaključio da je glagoljica imala uzor u gotskom pismu nije nimalo čudno ako se u obzir uzmu povijesne prilike. Mnogi povjesničari i danas raspravljaju o vezi Slavena i Gota. Robert Tafra čak navodi da su „prvobitni Hrvati, koje izvori nazivaju i Goto-Slavenima, bili Ostrogoti, koji su se tijekom vremena poslavenili“ (Tafra 2003: 14). Povijesne veze između tih dvaju naroda stvorile su mogućnost za nastanak teorije prema kojoj je slavenska glagoljica nastala od gotskog pisma.

⁴ U nekoj literaturi Wulfila

3.5. Jezici s kojima Slaveni dolaze u susret

Osim Gota i Slavena u to vrijeme na Balkanskom poluotoku dominiraju i neke druge kulture, samim time i neka druga pisma i jezici. Uzimajući u obzir najstarija i balkanskim narodima najpoznatija pisma, svakako govorimo o latinskom i starogrčkom. I jedno i drugo pismo dolaze na naše prostore te se Slaveni zasigurno susreću s njima. Latinsko pismo razlikuje se od glagoljice toliko da mu slavisti nikada nisu posvetili previše pažnje⁵ u odnosu na glagoljicu, a uvijek su držali da glagoljica ima uzor upravo u grčkom pismu. Jedna od najpoznatijih takvih teorija je Taylor-Jagićeva teorija koja zastupa stav da osnovu glagoljskog pisma treba tražiti u grčkome minuskulnom⁶ pismu VIII. i IX. st., tzv. kurzivu (usp. Žagar 2013: 77). Hamm odbacuje i takve veze tvrdeći da nema smisla da pismo koje je sačuvano samo u uncijalnom⁷ obliku nastane od grčkog kurziva te također da je nemoguće glagoljicu kao izrazito uncijalni alfabetski sustav razviti iz grčkog minuskularnoga pisma koje je u IX. stoljeću bilo slabo zastupljeno (Hamm 1938: 177). U ranom srednjem vijeku na Balkan dolazi i runsko pismo koje su donijela osvajačka germanska plemena. Ono nije moglo biti osnovom glagoljice, iako postoji sličnost između pojedinih slova, jer u Slavena nije bilo runa⁸ (Hamm 1938: 177). Ta sličnost u vezi je s gotskim pismom jer, kao što je već spomenuto, gotsko pismo ima uzor u runskom. Nije Hamm bio jedini koji je zastupao gotsku teoriju. I povjesničar Ferdo Šišić u svom djelu *Hrvatska povijest 1* upozorava na vezu naziva glagoljskih slova s pojedinim gotskima te naglašava kako postanak glagoljice treba tražiti u danima prije Svete braće, u danima susreta Slavena i Gota na Balkanskom poluotoku. I Kerubin Šegvić u svom članku *Hrvat, Got, Sklav u djelu Tome Splicićanina* smatra da su Hrvati došli na ove prostore kao kršćani, pripadnici Arijeva nauka te su Bibliju preveli prema Ulfilinu predlošku, pa samim tim glagoljica ima uzor u gotskom pismu (Žagar 2013:67).

⁵ Iako postoji sličnost, no ne genetska, nego posrijedi je opća zakonitost razvoja alfabetskih pisama. Neke od sličnosti su četverolinijski ustroj sličan glagoljičnom, minuskulizirano pismo, probijene glavne linije i slično. (Žagar 2007: 289- 290)

⁶ 1. oblik grčkog i latinskog pisma sa slovima nejednake duljine, 2. mala slova

⁷ 1. zaokruženo starogrčko i starorimsko pismo, 2. pismo velikih zaobljenih međusobno nepovezanih slova, pismo koje je slijedilo majuskulni ustroj utemeljen u kapitali i koje svjedoči blago razvijeni četverolinijski ustroj

⁸ Na prostoru Bosne i Hercegovine te Crne Gore pronađeni su runski spomenici. Neki od njih su *Natpis iz Breze, Šudikova kod Berena* na kojima se nalaze runska slova. (više u članku Lukić, Milica, Blažević-Krezić, Vera, *Radoslav Rotković tragom triju faza slavenske pismenosti CrnoriscaHrabra*)

3.6. O istraživačkom pristupu i metodi u Hammovu tumačenju postanka glagoljice

Hamm navodi da su dotadašnja istraživanja o genezi glagoljice metodički bila promašena te da ga ne iznenađuju tolika pogrešna rješenja i oprečni rezultati (Hamm 1938: 174). Pogrešna je metoda proučavanja, potrebno se je obazirati na opću povijest, „ali to je potrebno samo toliko, koliko ona svojim podacima potvrđuje ili isključuje mogućnost onoga, do čega se došlo unutrašnjim izučavanjem samih slova“ (Hamm 1938:175). Uz to autor navodi kako treba proučiti sve varijante slova, njihov ductus⁹, njihove razvojne tendencije i fonetsku vrijednost u različitim razdobljima njihova postojanja. Potom treba na osnovi historijskih podataka ustanoviti vremenske i prostorne granice kojih se valja pridržavati dok se uspoređuje s drugim alfabetima. Na taj način Hamm je pristupio proučavanju nastanka glagoljice.

⁹ Pravilo o redoslijedu ispisivanja slova, odnosu tankih i debljih poteza te smjeru njihova pisanja (Žagar 2013: 12)

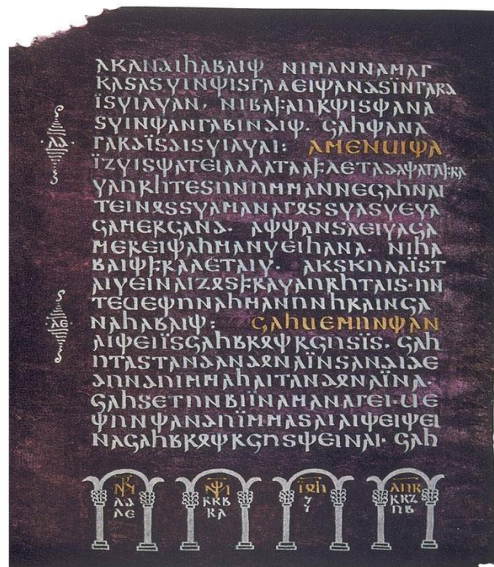
4. Hammova paleografska analiza

Prema Hammovu je mišljenju za utvrđivanje je li se jedno pismo razvilo iz drugoga bilo potrebno zadovoljiti tri uvjeta:

- 1) da je to drugo pismo vremenski starije i od najstarijih potvrda prvog pisma,
- 2) da se glasovi, koji su u fonetskom sustavu jednoga i drugoga pisma identični, u oba alfabeta označavaju istim slovima,
- 3) da se pojedinačne razlike mogu i fonetski i grafički objasniti iz prvog pisma (kombinacijom slova kojom se u starijem pismu označavaju slični ili srodni glasovi) (usp. Hamm 1938: 179).

Navedeno, prema Hammovu mišljenju, govori u prilog afirmiranja njegovih pretpostavki, to jest da glagoljica uistinu svoje početke ima u gotskom pismu jer je

- 1) gotsko pismo, točnije Ulfilin alfabet, sastavljen prije najstarijih glagoljskih spomenika¹⁰

Slika 2. *Codex Argenteus*

¹⁰ Dokaz da je tomu tako je *Codex Argenteus* koji potječe iz 6. st. , dok najstariji glagoljčni spomenici datiraju iz 10/11. st. *Codex Argenteus* je fragment Wulfilinog prijevoda Biblije, danas se čuva u Uppsali.

- 2) glasovi koji su gotskom i slavenskom jeziku jednaki označeni su u glagoljici slovima koja su sačuvala karakteristike znakova gotskog pisma,
- 3) postoje neke razlike među slovima te je sastavljač glagoljice neka gotska slova kombinirao i modificirao da bi glagoljici morao dati slavensko i fonetsko jasno značenje. Takve kombinacije i modifikacije izvedene su na osnovi gotskih fiziofonema i gotskih kvantitativnih diferencija. Moralo se također posegnuti za tragovima runa u gotskom pismu zbog slova koja imaju dvojaku glasovnu funkciju ili koja su toliko slična da bi moglo doći do zamjenjivanja primjenom glagoljske stilizacije (Hamm 1938: 180).

Uzimajući istaknuto u obzir, lako je uočiti da je Hamm u prvim, formativnim znanstvenim godinama, bio strastveni zagovornik gotске (migracijske) teze. On osim toga navodi kako je glagoljica stilizirano pismo, što je također oznaka Ulfilina alfabeta pa stoga i još jedno zajedničko obilježje (Hamm 1938: 182). Josip Hamm u raspravi *Postanak glagoljskog pisma u svjetlu paleografije* brani tezu o postanku glagoljice iz gotskog pisma, osvrće se na pitanje autorstva, glede kojega se oštro suprotstavlja Kerubinu Šegviću koji je tvrdio da se glagoljici ne može pronaći početak jer se pisma stvaraju u dugom vremenskom razdoblju i ne stvara ih pojedinac. Hamm tvrdi kako pismo može stvoriti pojedinac, u konkretnom slučaju taj je morao dobro poznavati gotsko i runsko pismo. Smatra da razvoj kroz stoljeća može dovesti do manjih izvanjskih promjena i prilagodbi, no to pismo i dalje ostaje umno djelo autora koji ga je sastavio. Nažalost, u predstavljenoj raspravi nema komentara o tome tko je bio taj čovjek, autor glagoljice (Hamm 1938: 182). No u raspravi *Glagoljica i sv. Braća* Hamm navodi: „Kada je došlo do sastavljanja ove naše azbuke, ne može se danas točno odrediti, no sudeći po paleografskim svojstvima bilo je to negdje potkraj VI. stoljeća, a sastavio ju je neki arijanski svećenik koji je pored gotskog i slavenskog jezika dobro poznao i grčki jezik.“ (Hamm 1939: 437)

Hamm je u nastavku prikazao svako glagoljično slovo i usporedio ga s gotskim.¹¹ U ovom radu osvrnut ću se tek na Hammovu komparaciju nekoliko slova.

Az: Glagoljica je bila namijenjena širenju kršćanstva pa je karakteristično da prvo slovo ima oblik križa.

Buky: Gotsko *bercna* zajedno s *chozma* i *reda* čini grupu znakova koji su u svojim bitnim dijelovima slični toliko "da bi se čak i uz neznatnu primjenu tzv. totalne stilizacije pretvorili u jedno zajedničko on, kojemu je na vlas bilo slično i runsko *beorc*". Tim grafičkim poteškoćama još su se pridružile i fonetske tako da je autor morao gotsko *bercna* modificirati da bi *buky* imalo poseban izraz.

Vědy: Glagoljskom *vědy* u gotskom i grafički i glasovno najbliže je *uwinne* koje se nije mijenjalo pri uvrštavanju u glagoljičnu azbuku.

Glagol(jo): Gotsko *genuu* imalo je prilično složenu funkciju, isto tako autor je zbog čisto gramatičkih razloga mogao umjesto njega uzeti runsko *geofu*, koje je kasnije stilizacijom dovedeno do oblika kakvog znamo danas, to jest slova *glagol*.

Dobro: Glagoljsko *dobro* slično je gotskom *daaz*, iako se također navodi sličnost s grčkom *deltom*.

(J)est(ǃ): *(J)est(ǃ)* se razvio od gotskog *eyz* koje se izgovaralo kao dugo *e* koje naginje prema *i*, upravo iz toga razloga shvatljivo je zašto autor glagoljice pravi promjene kod ovog slova, to jest zašto ga je modificirao i okrenuo na drugu stranu.

Živětě: Ni grčki ni latinski, ali ni runski ni gotski ne sadrže slovo koje bi fonetski odgovaralo našem *ž*. Upravo zbog toga Hamm smatra da je bilo potrebno izmisliti novi znak. Budući da se htjelo izraziti gotsko *liban*, što bi u prijevodu značilo *živjeti*, autora je potaknulo da za slavensko *ž* modificira već gotovo glagoljsko *l*. Odnosno *ž* nije preuzeto iz nekog drugog jezika, nego je nastalo grafičkim modificiranjem gotsko-glagoljskog *l* i to pod utjecajem gotskog jezika.

Žělo: Razvilo se od gotskog *thyth* tako da su oba vanjska kraka spojena poprečnom crtom, a simetrala pomaknuta prema gore i produžena te se na vrhu svršava stiliziranim kružićem.

¹¹ Više o tome u Hamm, Josip. 1938. *Postanak glagoljskog pisma u svjetlu paleografije*, str. 183- 194.

Zemli: Za glagoljsko *zemli* modificiralo se fonetski srodno *želo*. Radi modifikacije po položaju ustalio se običaj da se kružić piše tako da gleda prema dolje.

Īze: Nastao od gotskog *iiz* koje je i glasovno i ortografski imalo istu funkciju kao i glagoljsko *iže*. Podrijetlo mu se prepoznaje zbog zajedničkih stiliziranih točaka u gornjim kružićima i paralelogramima.

Kako: Prema Hammu nastao od runskog *cen* jer su gotsko *chozma* i *bercna* neprikladni.

Myslite: Još jedno slovo preuzeto iz runskog pisma jer prema Hammu gotsko *manna* ima posebnu funkciju koju u staroslavenskom nije moglo imati te je to navelo autora da uzor nađe u runskom *man*.

Nas(ʁ): Također, prema Hammu, uzor ima u runskom *nied* uz stilizaciju.

On(ʁ): Dugo se postavljalo pitanje zašto je to slovo udvojeno. Neki misle da je nastalo od udvojenog grčkog omikrona. Hamm smatra da je nastalo od gotskog *utal* kojemu je promijenjen položaj uz istovremeno kružno stiliziranje osnovnog (duljeg) kraka. *Utal* se modificiralo i to zbog fonetske vrijednosti, tj. jer se izgovaralo kao dugo *o* koje naginje izgovorom prema *u*.

Pokoj(ʁ): Prema Hammu njegov postanak treba potražiti u gotskom *pertra*. Dolazi do stilizacije jednog kraka, a od drugog je zadržana gornja i donja crtica koje su se s vremenom po lijevom kraku mogle pomicati.

R(ʁ)ci: Nastalo stilizacijom gotskog slova *reda*, kojemu je desni krak reduciran, dok su mu oba donja kraka spojena.

Slovo: Nastalo je od gotskog *sugil*, no zbog stilizacije od prvotnog oblika ostao je samo gornji ovalni završetak.

Tvrdo: Hamm navodi kako je runsko *tir* te grčko *tau* slično glagoljičnom slovu *tvrdo*, no ipak je autor uzor našao u gotskom *tyz* jer su grafički sličniji.

Š: Ovo slovo izazvalo brojne polemike. Mnogi su slavisti proučavali njegovo podrijetlo. Hamm smatra da je nastalo iz gotskog *thyth*, kod kojeg je donji produžetak sasvim reduciran, dok je gornjem, glavnom dijelu stilizacijom dan oštar, uglat oblik. Isto tako smatra da su glagoljsko *š* i gotsko *thyth* u glasovnom srodstvu.

endogene, odnosno ovo bi bila endogena dimenzija njegove teorije. Za Hamma temeljni kriterij usporedbe je vezana morfologija slova prema izgovornom kriteriju, odnosno fonetskoj vrijednosti u kontaktnim pismima i jezicima, slavenskom i gotskom.

c) Glagoljica je nastala negdje u unutrašnjosti Balkanskoga poluotoka, vjerojatno u Bosni i Hercegovini: „Staro slavensko jat je u tim krajevima još i danas diftong, a razlikovanje poluglasa bilo nam je nekada, zajedno sa starijim pridjevskim, glagolskim i imeničkim oblicima, i onako zajedničko.“ (Hamm: 1938: 195) Osim toga Hamm navodi da su dativ pripadanja i dativ apsolutni karakteristični i za stari gotski jezik. To je bilo zajedničko praindoeuropsko naslijeđe koje dijele jezici srodnici, pripadnici iste jezične porodice. Isto tako starogotski i slavenski jezik srodni su i prema kontaktnoj srodnosti. Hammova gotska hipoteza zasnovana je na jezikoslovnim, uže paleografskim argumentima, dok povijesne izvore tumači kao sekundarnu materiju, i samo dok su u sprezi sa zaključcima koje nudi filologija. U kasnijim radovima gotski teoriju autor ne spominje. Spominje ju još u svojoj *Staroslavenskoj gramatici* 1947., a kasnije je izostavljena.

4.1. Odustajanje od prvotnog mišljenja

Josip Hamm, kao što je već istaknuto, u mlađim danima bio je zastupnik gotske teorije i to s poprilično velikim žarom. U kasnijim svojim djelima odustaje od takva mišljenja te, kako sam ističe u *Staroslavenskoj gramatici* iz 1947. godine, smatra da je teorija u cjelini te njegovo zastupanje iste „jedna smiona kombinacija, jedan poticaj revizije ćirilometodskog učenja“.

U svojoj *Staroslavenskoj gramatici* Hamm priznaje kako je glavna pogreška slavista bila u tom što se uvijek polazilo od pojedinačnih slova, a nije se gledala cjelina.¹² Hamm kasnije u Konstantinu Ćirilu vidi autora glagoljice navodeći da je on "nehotice, želeći stvoriti novo pismo, mogao u nj unositi elemente koji su mu najviše bili pri ruci, a to su, razumije se, opet bili grčki elementi" (Hamm 1974: 50). Hamm kao opravdanje takvom stajalištu navodi činjenicu da je Konstantin podrijetlom bio Grk te da je predavao filozofiju na Magnuri. Grčka naobrazba mu je bila bliska i tako mu je grčko pismo bilo puno bliže od svih drugih, ne samo kroz naobrazbu već i kao materinsko pismo. Potvrdu da je autor glagoljice bio Konstantin Ćiril iščitavamo u sljedećim retcima: „sastavo [ju je] jedan čovjek, i da je to bio ne samo čovjek od knjige, mislilac i filozof, nego i čovjek genijalan, kakav je bio mlađi od obojice Solunske braće, Konstantin Ćiril“ (Hamm 1974: 18). Dakle, Hamm zadržava misao da je glagoljica autorsko pismo, samo u početku ostaje pri predćirilometodskoj teoriji gotsko-runskog tipa (ali i tad pretpostavlja da glagoljica ima autora), a kasnije zastupa prevladavajuću ćirilometodsku teoriju, držeći da je jedina pouzdana činjenica u vezi s glagoljicom upravo ona o njezinu autorstvu.

Uz to navodi teoriju austrijske paleografkinje Throvi Eckhardt koja tvrdi da se prvotna glagoljica razvila iz dvaju nizova grafema koji se mogu nazvati egzogenima i endogenima, tj. oni koji su u sustav uneseni izvana i oni koji su se razveli u sustavu (Hamm 1974: 52). To je vrlo slično njegovim ranim promišljanjima: 28 gotskih, pet runskih slova (egzogeni) te četiri izvorna, endogena slova. Na endogenost grafema upućuju korelacije, to jest međuovisnost određenih glagoljskih znakova, a glede izvanjskih utjecaja na određene znakove smatra da nema dovoljno dokaza, i to dokaza koji se tiču jezika i pisma- grčkoga ili latinskoga. Hamm se ograđuje od davanja konačnog zaključka o nastanku glagoljice jer: "Pouzdana reći koje su i kakve su asocijacije mogle

¹² Žagar cjelinu, to jest pismovni ustroj naziva *Schriftdenken* (2013: 59).

izazvati stvaranje ovih ili onih glagoljskih slova, danas je gotovo sasvim nemoguće, i zato se postavlja pitanje nije li uopće u ovakvim slučajevima uputnije paleografska istraživanja ograničiti na samu deskripciju i na iznalaženje onih elemenata koji mogu dati izvjesne podatke za lokaliziranje i datiranje konkretnih (makar i mlađih) tekstova." (Hamm 1974: 52) Također postoje neki ruboznanstveni zaključci kako Hamm nikada nije odustao od gotske teorije, to jest kako je morao od nje odustati po diktatu. Razlog tome je što tijekom komunističkog razdoblja od 1945. do 1990. u hrvatskoj znanosti nije moglo biti otvorenih pobornika predćirilometodskih teorija jer jugoslavenske vlasti to nisu trpjele (Žubrinić 1996: 48). Dakako to su samo nagađanja jer Josip Hamm u kasnijim svojim radovima ne spominje gotsku teoriju, nego se opredjeljuje za egzogeno-endogenu teoriju s istaknutim podatkom o Konstantinovu autorstvu glagoljice. Bilo pod pritiskom ili njegovim osobnim odabirom, to su činjenice koje posjedujemo i na koje treba obratiti pozornost.

5. Zaključak

Na samom kraju važno je ponoviti kako je Josip Hamm ostavio velik trag iza sebe, velik opus knjiga i članaka. Bio je predani istraživač i strasni filolog. Njegova književnoznanstvena i jezikoslovna ostavština od velike je važnosti za mlade naraštaje istraživača. Njegovo istraživanje proteže se na brojna lingvistička područja, a nas je za ovaj rad zanimalo Hammov znanstveni odgovor na pitanja o postanku glagoljice. Kao mlad znanstvenik strasno je i žestoko branio i opravdavao gotsko-migracijsku teoriju prema kojoj je glagoljica nastala po uzoru na gotsko (i runsko) pismo, ali kao autorsko pismo. Već tada u njegovoj teoriji prepoznajemo egzogeno-endogeni pristup (preuzeta i izvorna slova), a izvodi paleografske analize pojedinih slova gotskog i glagoljskog pisma, prema oblikovnom i izgovornom kriteriju, ne mogu se zanemariti i neporecivo je da ukazuju na sustavne i jasne veze. Kasnije, vjerojatno zbog godina iskustva, primjenom novih metodoloških aparata na izvorima i osnažen novim zaključcima, Hamm mijenja svoje stavove te počinje zastupati ćirilometodski usmjerenu egzogeno-endogenu teoriju. Prema toj teoriji glagoljicu je sastavio jedan čovjek koji je morao imati veliku naobrazbu, misleći pritom na Konstantina Ćirila. U pismu koje je sastavio Ćiril mogu se prepoznati repetitivni elementi kao sastavnice svih grafema. Kao što možemo uočiti, Hamm je proučavao, istraživao, davao odgovore, mijenjao mišljenja, odustajao od postavljenih pitanja. Heruističkom metodom, slobodnom interpretacijom u znanstvenim okvirima i radom na izvorima potvrđuje se jednim od najznačajnijih paloslavista i jezikoslovaca XX. stoljeća u cjelini. Suvremena kroatistika prepoznala je veličinu Josipa Hamma te mu je vratila dug sabranim djelima koja su priredili Damjanović i Kuštović 2012., a Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu 2005. izdaju Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma. Također, Damjanović ističe kako je Hammova *Staroslavenska gramatika* odredila generacije slavista i kroatista. Ono što je bitno u prikazu i procjeni njegova rada zaključiti jest da je „Josip Hamm imao [je] veliki dar za prepoznavanje problema i postavljanje pitanja, što je u znanosti barem jednako važno kao iznalaženje odgovora.“ (Sudec 2008: 372). Postaviti istraživačko pitanje i ne znati odgovoriti ili dati pogrešan odgovor na njega nije uzaludno potrošeno vrijeme, naprotiv – kompleksno pitanje kakvo je postanak glagoljice zahtijeva stalne rasprave, a drži se i danas otvorenim. Potrebno je, kako i samo ime pisma upozorava, neprestano o tom *glagol'ati*.

6. Literatura

1. Anić, Vladimir; Matasović, Ranko; Jojić, Ljiljana. 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi liber.
2. Badurina-Stipčević, Vesna. 2012. Hammovo istraživanje i izdavanje hrvatskoglagoljskih biblijskih knjiga. *Josip Hamm i njegovo djelo: Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma* (ur. Alojz Jembrih). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 49-58.
3. Bratulić, Josip. 1995. *Leksikon hrvatske glagoljice*. Zagreb: Minerva.
4. Damjanović, Stjepan. 2002. *Slovo iskona*. Zagreb: Matica hrvatska.
5. Hamm, Josip. 2012. Glagolizam i njegovo značenje za južne Slavene. *Stjepan Ivšić, Josip Hamm rasprave i članci* (priredili Stjepan Damjanović i Tanja Kuštrović), Zagreb: Matica hrvatska, 401-414.
6. Hamm, Josip. 2003. Postanak glagoljskog pisma u svjetlu paleografije. *Goti i Hrvati* (priredio Robert Tafra). Split: Marjan tisak, 173-196.
7. Hamm, Josip. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
8. Hercigonja, Eduard. 2007. Glagoljica-središnji predmet znanstveno istraživačkog interesa Josipa Hamma. *Josip Hamm i njegovo djelo: Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma* (ur. Alojz Jembrih). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 13-23.
9. Kuštović, Tanja. 2012. Predgovor. *Stjepan Ivšić, Josip Hamm rasprave i članci* (priredili Stjepan Damjanović i Tanja Kuštrović). Zagreb: Matica hrvatska, 339-356.
10. Lukić, Milica; Blažević-Krezić, Vera. 2014. Radoslav Rotković tragom triju faza slavenske pismenosti Crnorisca Hrabra. *RADOSLAV ROTKOVIĆ: ŽIVOT I DJELO – zbornik radova s naučnoga skupa održanog na Cetinju 30. maja 2014.* (ur. Aleksandar Radoman, Adnan Ćirgić, Nikola Popović). Cetinje : Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 143-175.
11. Mužić, Ivan. 1996. *Slaveni, Goti i Hrvati*, Split: Iberia.
12. Nazor, Anica. 2012. Josip Hamm kao urednik Slova i suradnik u izdavanju Staroslavenskog instituta. *Josip Hamm i njegovo djelo: Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice rođenja Josipa Hamma* (ur. Alojz Jembrih). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 189-197.
13. Tafra, Robert. 2003. *Hrvati i Goti*. Split: Marjan tisak.
14. Žagar, Mateo. 2013. *Uvod u glagoljsku paleografiju*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
15. Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
16. Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest Hrvatskog jezika 1. knjiga: srednji vijek*, Zagreb: Croatica, 107-219.
17. Žubrinić, Darko. 1996. *Hrvatska glagoljica: Biti pismen - biti svoj*, Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda).

2. Mrežni izvori

1. Hamm, Josip. 1952. Glose u Radonovoj bibliji. <http://hrcak.srce.hr/13640>, 25. lipnja 2015.
2. Sudec, Sandra. 2007. Recenzija, prikaz. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=50219, 25. lipnja 2015.